

Наталія Майструк, к. соц. н.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КОНФЛІКТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА: КЛАСИЧНІ ТА СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Nataliia Maistruk, PhD in Sociology

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine

CONFLICTOLOGICAL PARADIGM: CLASSICAL AND MODERN INTERPRETATIONS

The article analyzes peculiarities of formation of conflictological paradigm, its main stages; focuses on forming its foundations in the concept of class conflict, K.Marx (dyadic model of conflict), in the concepts of G. Simmel and W. Buhl (triadic model of conflict), and modern interpretations' features of the conflict. The article describes the shortcomings of the dyadic model, which assumes that conflict occurs between two social groups, and advantages of triadic model, which takes into account the multiplicity of actors and causes of conflict. Attention is drawn to the conclusion of Dahrendorf distinction of social and political revolution, and also to the features of modern social conflicts, including "conflict without classes" and their individualization.

Key words: conflictological paradigm, conflict, political conflict, violence, dyadic model of conflict, triadic model of conflict.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується швидкоплинністю, багатоманітністю проявів як соціальної солідарності, так і конфліктності у модерних суспільствах. З теоретичної та емпіричної точки зору важливим є подальші дослідження особливостей названих тенденцій у західноєвропейських суспільствах з урахуванням трансформаційних та глобалізаційних змін. Творчі доробки Зіммеля, Вебера, у класичну добу та Дарендорфа, Бюля та інших у сучасності допомагають розібратися у складних переплетеннях протилежних інтересів різноманітних політичних суб'єктів, зіткнення яких набувають ознак не тільки внутрішніх, а й міждержавних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковим підґрунтям дослідження є роботи соціологів, філософів, політологів, конфліктологів, які присвячені з'ясуванню джерел, причин, типів, механізмів та особливостей протікання конфліктів у тому чи іншому історичному форматі, – К.Маркса, Г.Зіммеля, М.Вебера. Значний внесок у розуміння особливостей протікання сучасного конфлікту, дії різних конфліктогенних чинників внесли також сучасні вчені – Р.Дарендорф, Л.Козер, Ю.Габермас, Н.Луман, В.Бюль, У.Бек, Г.-Ю.Крисманський, М.Зайферт, Д.Зенгхаас та інші. Конфліктологія як наука в Україні ще досить молода. Але слід зазначити внесок українських вчених, які звернули свою увагу на аналіз різних аспектів конфліктологічної науки, зокрема М.Пірен, Г.Ложкін, І.Бекешкіна, В.Казаков, І.Шевель, П.Кутуєв та інші.

Мета статті – розкрити сутність класичних та сучасних інтерпретацій різних типів конфліктів, можливості їхнього застосування для дослідження особливостей протікання та урегулювання останніх у сьогоденні.

У енциклопедичних виданнях, наприклад, Брокхауза "конфлікт (лат. – зіткнення) визначається як зустріч двох чи більше різних позицій всередині однієї особистості (внутрішня суперечність мотивів, бажань, устремлінь, особливо етичних цінностей) чи між багатьма особистостями або між групами, державами, а також спільностями"¹. Але у повсякденності цей термін використовується у більш широкому тлумаченні, переважно як поняття для зазначення спірних обговорень. Цим поняттям можуть називатися труднощі партнерів, групові проблеми, партійні зіткнення, войовничі чвари між народами².

¹ Brockhaus – Enzyklopadie (1990). Mannheim: Brochhaus, *Bd. 12*, 247.

² Wörterbuch soziale Arbeit. Aufgabenfelder, Praxisfelder, Begriffe und Methoden der Sozialarbeit und Sozialpädagogik (1996). *B. 4 (720)*. Weinheim; Basel: Beltz Verlag, 376.

Політичний конфлікт – це взаємодія суб'єктів у контексті боротьби за політичну владу або політичне домінування з метою трансформації або збереження існуючого соціального та політичного порядку.

Щодо визначення поняття **соціальний конфлікт**, то серед найважливіших його характеристик можна вказати на такі: наявність усвідомленого соціального протиріччя як основи конфлікту, яке позначається у явній протилежності інтересів конфліктуючих сторін; наявність не менш ніж двох активних суб'єктів, які представлені соціальними групами; об'єкт соціального конфлікту теж має соціальний характер; функціонально такий конфлікт має значення для всього суспільства, або для його значної частини та спрямований на врегулювання соціально значущих проблем.

Така методологічна настанова пов'язана з визнанням кожною зі сторін конфлікту рівноправності іншої та правомірності тих основ, що спонукали її до конфліктного протистояння. Це визнання створює необхідні умови для їх примирення завдяки компромісу чи консенсусу.

Часто-густо не помічається особливих розбіжностей між поняттям “конфлікт” та “соціальний конфлікт”, називаються як індивідуальні суб'єкти конфліктної взаємодії, так і групові або вказується на такі характеристики як “наси́льство”, “войовничість” або такий “гострий” контекст відсутній. Так, про насильство йдеться тоді, коли людину примушують до певних дій або до певної поведінки проти її волі, до психічного її придушення або навіть знищення¹. Дефініція “наси́льство” позначається інтерактивною масштабністю дії, чим вирізняється від більш особистісно-центрованого поняття “агресія”.

Таким чином, розгляд політичних та соціальних конфліктів як взаємодії активних соціальних суб'єктів робить можливим аналіз інтересів, цілей, потреб сторін конфлікту, пошук шляхів розв'язання конфлікту, досягнення компромісу, а ще краще консенсусу.

Вихідними положеннями конфліктологічної парадигми є по-перше, визнання та обґрунтування значення соціальних конфліктів як повсякденного та природного явища суспільного життя, її невід'ємного атрибута; по-друге, виявлення та підкреслення конструктивної ролі конфліктів у суспільному розвитку.

З точки зору історичної ретроспективи у розробці та розповсюдженні різних концепцій соціального конфлікту та конфліктологічної парадигми в цілому можна виокремити такі етапи:

Перший (кінець XIX ст.-початок XX ст.) – класичний – характеризується існуванням як марксистських, так і немарксистських теорій. Конфлікт розуміється як прояв різноманітних інтересів (основними є класові). В цей період з'являються дослідження конфліктів в політичній, економічній, релігійній, культурній сфері (Вебер), а також соціологія конфлікту як така (Зіммель), конфлікт розглядається при цьому як такий, що має як позитивні, так і негативні наслідки.

Другий етап (середина XX ст.) – неокласичний. Початок його охарактеризувався перевагою структурно-функціональної школи, що відображала систему інститутів, законів, особистісних та групових взаємодій європейських та американських суспільств тих часів (Парсонс). В межах зазначеного напрямку конфлікт трактувався як соціальна хвороба, як “приборканий” фактор поступового розвитку суспільства. У 50-і роки світова соціологія “перевідкриває” феномен соціального конфлікту, він знову стає предметом наукової дискусії і в цьому окрім американських соціологів є особлива заслуга Дарендорфа. Конфліктологічна парадигма порушує переважання структурного функціоналізму та займає свою нішу як рівноправна у поясненні суспільного процесу та соціальних явищ. В цей період відбувається становлення західноєвропейського конфліктологічного напрямку у сучасному розумінні (заперечення насильницьких засобів врегулювання конфлікту та розуміння його як взаємодії різних соціальних груп), який пов'язується з ім'ям Дарендорфа. У соціальній практиці починається трансформація насильницьких форм конфліктності у легітимізовані.

Третій етап (кінець XX початок XXI ст.) – посткласичний обумовлений обставинами, що радикально змінили макрорівень (зіткнення цивілізацій, розпад СРСР, зростання міжетнічної напруженості в різних регіонах планети). Зміни у соціальній структурі призводять до індивідуалізації суспільної життєдіяльності, завдяки чому конфлікти зміщуються з макро на мезо і мікрорівень та індивідуалізуються (Дарендорф). Соціокультурний фактор (проблеми безпеки,

¹ Wörterbuch soziale Arbeit. Aufgabenfelder, Praxisfelder, Begriffe und Methoden der Sozialarbeit und Sozialpädagogik (1996). B. 4 (720). Weinheim; Basel: Beltz Verlag, 259.

рівноправності тощо) на цьому етапі визначається як основна причина соціальних конфліктів сучасності (Габермас, Дарендорф, Бек). Трансформаційні, модернізаційні процеси постсоціалістичних країн призвели до зміни всієї економічної, політичної, соціокультурної архітекτονіки, що супроводжувалося кризовими станами, причому конфлікти, які притаманні суспільству модерну напластовуються на ті, що характерні для постмодернового суспільства. За умов дії глобалізаційних процесів суб'єкти, що конфліктують, повинні враховувати присутність багатьох діючих осіб, інтерпретувати наміри останніх, моделювати власні дії та переконувати інших діяти заодно з ними. Це обумовлює необхідність інтеграції конфліктологічної парадигми з комунікативною та парадигмою глобалізації, конфліктологічна парадигма продовжує трансформуватися з конфліктної моделі суспільства у конфліктно-консенсуальну.

Так, у класичний період, Маркс висловив наукове положення про те, що соціальний (класовий) конфлікт є джерелом змін у суспільній (соціальній системі). Це він показав на прикладах змін типів суспільств в процесі революцій. Це положення було розгорнуто у теорію позитивної функціональності конфлікту німецьким соціологом Г.Зіммелем та американським – Л.Козером. Після Маркса, починаючи з Зімеля, відбувається зниження рівня досліджуваного конфлікту. У Маркса – це конфлікт великих соціальних груп (класів), у Зімеля – середніх та малих.

Якщо Маркс, який за визнанням західних вчених створив конфлікту модель суспільства, пише про боротьбу (класову, економічну, політичну), то Г.Зіммель вже розрізняє поняття боротьби та конфлікту. Останнім він займається достатньо ґрунтовно, по суті відкриваючи в соціології самостійний напрям – соціології конфлікту.

Проблематика політичного конфлікту має багаті традиції в історії суспільної думки. Чільне місце та вагому роль тут посідали та відігравали Маркс, Вебер, Дарендорф. Заслугою Вебера треба вважати те, що він дав, можна сказати, “класичне” визначення цьому типові конфлікту: як такого, який відбувається з приводу розподілу та перерозподілу владних повноважень та за патронаж над посадами¹. Це тлумачення визнається найбільш вдалим з усіх існуючих, які пропонували інші критерії позначення об'єктів цього типу конфліктів (політичні суб'єкти, політична сфера тощо).

Всім переліченим авторам притаманне розуміння: по-перше, політичного конфлікту як форми боротьби за владу у конкретному суспільстві. Оскільки вона спостерігалася у попередні XIX–XX століття та має місце у новому XXI, то вже це дає підстави відносити цей тип конфліктів не тільки до постійно діючих, а й до вічних; по-друге, влада є інституціональною формою контролю за соціальною поведінкою людей. Влада в суспільстві – це засіб організації відносин між соціальними групами та управління діяльністю людей; по-третє, суспільство, з приводу володарювання поділяється на дві основні соціальні групи: ті, хто бере участь у формуванні та здійсненні влади (панівні) та ті, хто не беруть такої участі (підлеглі). Між ними складаються відносини панування та підкорення (Маркс, Вебер, Дарендорф).

Проблема політичного панування в усіх його формах – традиційного, легального, харизматичного – приваблює Вебера. Глибоке наукове дослідження цієї проблеми, склало науковий фундамент для наступних поколінь дослідників при визначенні підвалин соціально-політичних конфліктів.

Вчений намагається розібратися в механізмі політичного панування та задається питанням: як політично панівні сили утверджуються у своїй державі? Влада визначається Вебером як можливість здійснювати власну волю суб'єктом всупереч опору і незалежно від того, на чому базується ця можливість. Пануванням слід називати шанс у наказі певного змісту знаходити покору в підлеглих осіб². Тобто, проявом існування панування Вебер вважає покору певному наказу. Воно є формою організації влади, в тому числі в суспільстві. В залежності від засобів, якими воно утверджується і які зачіпають інтереси великих мас людей, панування, як свідчить історія, викликало різні соціальні емоції, які сприяли в одних випадках підкоренню, в інших бойкоту чи, навіть, призводило до соціального протесту. Вебер вважає, що провідну роль у механізмі політичного панування відіграє той чи інший рід допоміжних засобів, що знаходяться у розпорядженні політиків. Будь-яке панування, вимагає постійного управління, а тому потребує: настанови поведінки людей на підкорення пануючим, які домагаються бути носіями легітимного насилля; розпорядження тими речами, які при необхідності використовуються при застосуванні фізичного насилля, а саме – особистий штаб управління та речові засоби управління. Штаб управління прикутий до володаря

¹ Вебер, М. (1990). *Политика как призвание или профессия*. Москва: Прогресс, 656.

двома засобами, що апелюють до особистого інтересу – матеріальною винагородою та соціальною повагою¹.

Розрізняючи поняття конфлікт та боротьба, Вебер аналізує різні засоби боротьби. Мирними засобами боротьби, на його думку, слід називати такі, які не полягають у актуальному психічному насиллі. Мирною боротьбу слід називати у випадку, якщо вона здійснюється як формально мирні претензії на право розпоряджатися шансам, яких також вимагають і інші. “Конкуренція називається регульованою, якщо за цілями та засобами вона орієнтована на певний порядок”². Боротьбу за існування індивідів, за життєві шанси або шанси виживання, що відбувається без усвідомленого наміру боротьби один проти одного (латентна), слід називати “добором”: 1. “соціальним добором”, оскільки мова йде про шанси, які, ті, хто живе, отримує в житті; 2. “біологічним добором” оскільки йдеться про шанси виживання, що закладені у наслідуваному матеріалі.

Значний конфліктний потенціал панування, а тим більш політичного, вимірюється не тільки здатністю застосовувати насильство щодо людей, а й протиборством, яке, як зазначає Вебер, спостерігалось протягом історії людства ще до ранніх політичних утворень, двох устремлінь – удаватися до штабу управління і тоді поділяти з ним панування, чи не удаватися.

Ідеї класичного періоду, зокрема, Зіммеля про взаємини в триадах, про роль третьої сторони в конфлікті отримали свій подальший розвиток у наступних дослідженнях конфліктів. Так, саме Зіммель вперше висловив припущення про те, що конфлікт нерідко втягує у взаємодію не тільки дві сторони, а й три. Третя сторона може принципово змінити склад супротивників, виступаючи союзником одного з них, арбітром, нейтральним або зацікавленим спостерігачем. При цьому, відносини двох сторін виявляються найбільшою мірою в конкуренції двох з них за завоювання третьої. Зіммель відзначає що, чим менше економічна і політична життєдіяльність, так само, як і сімейні і дружні відносини, відносини субординації, і в цілому, комунікація, визначаються і регулюються загальними нормами; чим більш вони надані хитливому співвідношенню сил, тим більше їхня форма залежить від безперервної конкуренції, а результат – від інтересів, і надій, які конкуренти зуміють викликати в третьої сторони.

Ці ідеї Зіммеля отримали найбільший розвиток у теорії конфлікту сучасного соціолога – Вальтера Бюля, який обґрунтував переваги триадичної моделі конфлікту над класичною – діадичною. У контексті діадичної моделі, конфлікт відбувається між двома соціальними групами, при цьому виділяється основна причина їхнього протиборства. Конфлікт розуміється одномірно, в сенсі такого, що не має “змішаних” складових.

Триадична модель спирається на ідею Зіммеля про те, що в конфлікті можуть брати участь три сторони, і припускає в зв'язку з цим, багатозначність та множинність його суб'єктів і причин. На думку Бюля, чіткий розподіл учасників на дві сторони веде до ідеологізації конфлікту, супротивник, при цьому, сприймається як монолітне об'єднання. Це призводить до того, що у супротивнику відшукуються і підкреслюються найменші розбіжності, виключаються можливі коаліції і компроміси. Усі ці фактори сприяють ескалації конфлікту. Бюль же, пропонує виходити з таких передумов:

- гетерогенність конфліктуючих сторін, складність відносин усередині групи, що бере участь у конфлікті;
- багатомірність конфлікту, що одночасно відбувається на різних рівнях (безліч секторів з різним ступенем інституціоналізації в них), з різним темпом і формами протікання, має короткострокові і довгострокові перспективи, виконує кілька функцій;
- мультиполярність соціального простору, з мінливими коаліціями і втручанням як запрошених, так і не запрошених третіх сторін у нього;
- конфлікт не повинен розглядатися як гра з нульовою сумою.

Оскільки суспільства являють собою плюралістично структуровані системи дії, “перехресні соціальні поля”, конфлікти в ньому завжди будуть завершуватися утворенням коаліцій – особистостей, груп, урядів, з одного боку, і мотивами, інтересами, цінностями, з іншого³. При цьому особливу роль відіграє третя сторона або третій.

¹ Вебер, М. (1990). *Политика как призвание или профессия*. Москва: Прогресс, 648.

² Weber, M. (1984). *Soziologische Grundbegriffe. 6 erneut durchgesehene Auflage mit einer Einführung von J Winckelmann*. Tübingen: Mohr, 65.

³ Buhl, W. (1976). *Theorien sozialer Konflikte*. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 31.

Третій виявляється в трьох позиціях: як посередник; як “третій радіючий” (*tertius gaudens*), або третя особа, що витягає користь з боротьби двох супротивників; як гнобитель.

Позиція посередника припускає, що він знаходиться між конфліктуючими сторонами і заважає переростанню конфлікту у відкриті форми. Посередник може виконувати свою функцію доти, поки він не приймає яку-небудь сторону чи займає нейтральну позицію стосовно суперечливих інтересів сторін або так само зв'язаний з обома сторонами. Посередник примушує сторони, що сперечаються, об'єктивувати їхній конфлікт. Посередник, на думку Бюля, необхідний тоді, коли сторони, що беруть участь у конфлікті, більш не здатні до коаліції по інтересах, навіть часткової або тимчасової.

Позиція “третього радіючого” припускає те, що він може використовувати суперечку інших у своїх власних інтересах. Передумовою такої ситуації є та обставина, що обидві сторони конфлікту закликають третю на допомогу, при цьому вони готові заплатити високу ціну за цю допомогу. Бюль підкреслює, що “третій радіючий” з'являється тоді, коли коаліція між двома сторонами виявляється остаточно неможливою.

Позиція гнобителя (тирана) полягає в тім, що він намагається розпалити конфлікт між іншими сторонами конфлікту, з метою здійснення своїх власних цілей відповідно до принципу – розділяй і пануй. При цьому сторони можуть і не підозрювати про його втручання і дійсні наміри. Однак, як зауважує Бюль, третій завжди, щонайменше, є свідком або пасивним спостерігачем, і тому може розглядатися як потенційний партнер по коаліції або як сторона, що втручається.

Третя сторона також не є самотньою і, у свою чергу, є членом інших тріад. Соціальний конфлікт, на думку Бюля, власне і може називатися таким, саме завдяки наявності третьої сторони (тристоронні відносини). Про рівноважну систему або систему балансу сил можна говорити тоді, коли здійснюється стабільний розподіл влади в рамках тріади без коаліцій. Тріади є мінімумом такої системи рівноваги. Бюль також зауважує, що кращим є розширення числа сторін, принаймні, до п'яти сторін. Це дозволяє підвищити комплексність системи і, з іншої сторони стійкість правил у такій системі. Коаліція може визначатися як комбінація двох або більш акторів (індивідів або груп), що поєднують свої сили в конфліктній ситуації для перемоги над третім¹. Соціальна проблема для протагоністів (перший із трьох головних акторів) конфлікту полягає вже в тім, що його власна сторона складається з більш-менш розбіжних фракцій (людей, мотивів, спонукань, чекань), що стосовно мети конфлікту можуть бути погодженими, але стосовно інших цілей, або після досягнення мети конфлікту, можуть бути зовсім іншими. Ці думки Бюля продуктивні для аналізу принципів сегментування парламенту, створення та взаємодії коаліцій у ньому, засад протистояння тощо. Перехід від неантагоністичних відносин трьох до антагоністичних відносин двох може здійснюватися за наступними правилами трансформації: 1. Друг мого друга є також моїм другом; 2. Ворог мого друга стає ворожим стосовно мене; 3. Ворог мого ворога – мій друг; 4. Друг мого ворога – також є і моїм ворогом.

Таким чином, Бюль продовжує традицію Зіммеля щодо розглядання ролі третьої сторони у конфлікті. Вона може мати та відкрито відстоювати у конфлікті свої власні інтереси, здійснювати конфліктні дії проти двох перших учасників. Це якісно змінює природу конфлікту, його цілі, мотиви діяльності учасників, стратегію і тактику.

Ральф Дарендорф, досліджуючи рушійні сили сучасного західного суспільства, і, намагаючись визначити перспективи розвитку, дає всебічну характеристику сучасному соціальному конфліктові. “Сучасний соціальний конфлікт – це антагонізм прав і їхнього забезпечення, політики й економіки, громадянських прав і економічного зростання”².

В історичному аспекті соціальний конфлікт найбільш повно і рельєфно виражається в революціях. Дарендорф відзначає, що для аналізу цього феномена дослідники, як правило, звертаються до марксистської теорії революції. На думку Дарендорфа, теорія Маркса помилкова вже у визначенні умов виникнення революцій. Так, за Марксом, революційний вибух відбувається в той момент, коли умови життя пригноблених мас досягають нижньої межі. Дарендорф вважає цю позицію такою, що зовсім не відповідає сучасній дійсності. Ті, хто зазнають нестатки, стають скоріше апатичними, ніж активними; безпросвітний гніт породжує велику безмовність при всіх тираніях. А вибухи відбуваються тоді, коли є будь-які незначні зміни – іскра надії або

¹ Buhl, W. (1976). *Theorien sozialer Konflikte*. Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 33.

² Дарендорф, Р. (2002). *Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 5.

роздратування – найчастіше при ознаках слабкості тих, хто має владу, натяках на політичну реформу. Однак головну ваду в теорії Маркса Дарендорф бачив в однозначності тлумачення поняття ‘‘революція’’. ‘‘Слово ‘‘революція’’, – відзначає Дарендорф, – давно уже використовується для позначення двох зовсім різних форм крутих перетворень. Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, що природно, вимагають часу; друга – перетворення швидкі, зокрема – зміна носіїв влади протягом днів або тижнів шляхом найвищою мірою явних і зримих, найчастіше насильницьких дій. Першу можна назвати *соціальною* революцією, другу – *політичною*. У цьому сенсі промислова революція була соціальною, а політичною – Французька. З яких приводів відбуваються сучасні соціальні конфлікти? За Дарендорфом, вони розгортаються навколо громадянського статусу та життєвих шансів. Процес розширення громадянського статусу створює шанси і робить соціальну нерівність стерпною. Більш того, у модерному суспільстві відбувається індивідуалізація конфлікту, яка означає, за Дарендорфом, соціальний конфлікт без класів¹. Якщо зараз і спостерігаються дії організованих груп, то це групи особливих інтересів або соціальні рухи, а не класові партії.

Висновки. В цілому, не втрачає своєї актуальності подальший розвиток конфліктологічного напрямку, в тому числі і політичної конфліктології, і конфліктологічного менеджменту, і конфліктологічного моніторингу. З цих позицій важливим є вивчення наукового доробку минулого та практичне застосування технологій регулювання конфліктів для всіх типів та рівнів соціуму, включаючи і макрорівень. Послідовність дій при регулюванні конфлікту повинна визначатися легітимністю самого процесу, тобто конфлікт, у першу чергу, необхідно інституалізувати – визначити об’єктивні і справедливі норми і правила його вирішення; учасники повинні взяти на себе відповідальність за розпалення конфлікту; необхідно виявити загальні інтереси. Серед основних принципів регулювання соціально-політичних конфліктів виділяють наступні: принцип стабільної коаліції, пропорційності, деполітизації, деетнізації конфлікту, взаємне право вето, компроміс, принцип концесії (право сторони запрошувати посередника). Також актуальним завданням сьогодення вбачається формування конфліктологічної компетентності на усіх рівнях соціальної взаємодії. Вона може бути визначена як здатність суб’єктів (організацій, соціальних груп, суспільного руху тощо) у реальному конфлікті здійснювати діяльність, спрямовану на мінімізацію деструктивних форм конфлікту завдяки опануванню можливих стратегій конфліктуючих сторін і умінню посприяти в реалізації конструктивної взаємодії в конфліктній ситуації.

References:

1. Brockhaus – Enzyklopadie (1990) [Brockhaus – Encyclopedia]. Mannheim: Brochhaus. *Bd. 12.* 719. [in German].
2. Worterbuch soziale Arbeit. Aufgabenfelder, Praxisfelder, Begriffe und Methoden der Sozialarbeit und Sozialpadagogik (1996). [Word book social work fields, practice fields, terms and methods of social work and social pedagogy]. *B. 4 (720)*. Weinheim; Basel: Beltz Verlag. [in German].
3. Veber, M. (1990). *Politika kak prizvanie ili professija* [Politics as a vocation or profession]. Moscow: Progress, 648-658. [in Russian].
4. Weber, M. (1984). *Soziologische Grundbegriffe*. 6 erneut durchgesehene Auflage mit einer Einfuhrung von J Winckelmann [Sociological basic concepts. Six revised editions with a foreword by J. Winckelmann]. Tubingen: Mohr, 94. [in German].
5. Buhl, W. (1976). *Theorien sozialer Konflikte* [Theories of social conflicts] Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 178. [in German].
6. Darendorf, R. (2002). *Sovremennyj social'nyj konflikt. Ocherk politiki svobody* [The Modern social conflict. The essay on politics of liberty]. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, 288. [in Russian].
7. Darendorf, R. (2003). *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen Zur Politik der Freiheit im 21 jahrhundert* [In search of a new order. Lectures on the politics of freedom in the 21st century]. Munchen: Verlag C H Beck oHG, 156. [in German].

¹ Darendorf, R. (2003). *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen Zur Politik der Freiheit im 21 jahrhundert*. Munchen.: Verlag C H Beck oHG, 94.